

ІНФОРМАЦІЙНА СТРУКТУРА ЗАПЕРЕЧНИХ РЕЧЕНЬ

Алла Паславська

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

У статті здійснено спробу обґрунтувати інформаційну структуру заперечних речень в українській та німецькій мовах граматично, тобто, в межах структурної ієрархії їхньої синтаксичної побудови. Заперечення безпосередньо впливає на формування інформаційної структури висловлення, маркуючи комунікативно найважливіші ділянки. Основною операційною ділянкою заперечення є права периферія речення, яка у більшості випадків ідентифікується з нейтральним фокусом висловлення. Контрастний фокус не має визначеної позиції. Залежно від комунікативних намірів мовця, він може поширюватися на будь-який член речення.

Ключові слова: заперечення, інформаційна структура, фокус.

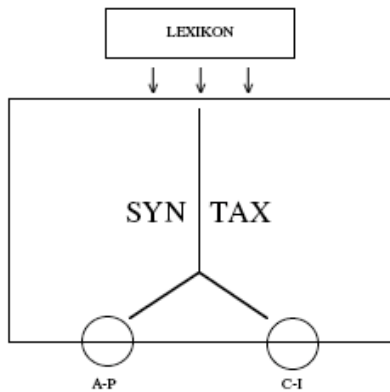
Численні типологічні дослідження засвідчують, що заперечення поряд зі ствердженням належить до класу мовних універсалій [5; 6], однак стосовно питання, що саме складає універсальність заперечення в мові, існують контроверсні думки. Заперечення класифікують як синтаксичну, семантичну, морфо-синтаксичну або прагматичну категорію, аргументуючи його здатністю займати у реченні визначену синтаксичну позицію; виконувати функції семантичного оператора, перетворюючи істинне висловлення на хибне і навпаки; формувати систему різнорівневих мовних засобів реалізації свого значення та виконувати відповідні комунікативні функції – відмови, спростування, заборони, протесту та ін. Але особливість заперечення як однієї з фундаментальних мовних категорій власне й полягає у тому, що воно виявляє універсальні якості у різних сферах своєї дії – семантичній, синтаксичній та комунікативно-прагматичній.

Мета пропонованої статті - показати, як заперечення реалізує свої універсальні якості при формуванні комунікативної, або інформативної структури речення. Матеріалом дослідження послуговували заперечні структури німецької та української мов.

Насамперед слід зазначити, що результати дослідження заперечення можуть суттєво різнитися, в залежності від теоретичного підходу, в рамках якого розглядається категорія заперечення. У цій статті аналіз здійснено значною мірою на методологічних

засадах генеративної граматики в її останній версії [4]. У зазначеній моделі граматики синтаксис займає центральне місце і є зв'язуючою ланкою між лексиконом, що містить лексичні одиниці певної мови, та репрезентаціями мовних одиниць, які поступають на інтерпретативні рівні – артикуляційно-перцептивний (А-Р), з одного боку, та концептуально-інтенціональний (С-І), з іншого [дет. 4].

(1) Модель генеративної граматики

У пропоновану модель ми інтегруємо інформаційну структуру речення, синтез яких пропонує необхідні і достатні умови для адекватного опису речення будь-якої мови. Тобто, у широкому контексті йдеться про реконструкцію мовної здатності людини в рамках універсальної граматики, у вузькому розумінні розглядається питання взаємодії синтаксису та інформаційної структури у процесі деривації заперечних речень.

Для того, щоби проілюструвати специфіку феномену, про який йтиме мова у статті, розглянемо конкретний приклад з української мови та його німецький аналог:

(2) *Ющенко не їде до Брюсселя.*

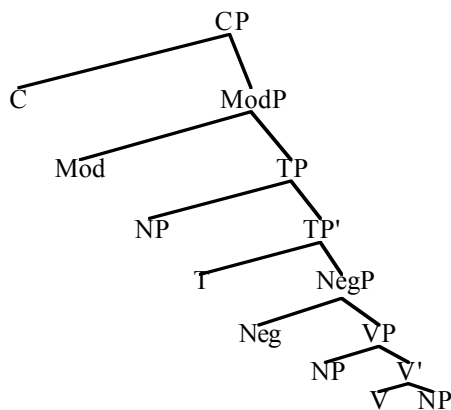
(3) *Juschtschenko fährt nicht nach Brüssel.*

У залежності від того, який із членів речення зазнає наголошення, кардинально змінюється зміст цілого речення та, зокрема, сфера впливу заперечення, як в українській, так і в німецькій мові. Постає запитання, на якому рівні (синтаксичному, семантичному чи прагматичному) формується комунікативна структура речення, і яку роль може відігравати заперечення у цьому процесі?

Традиційно актуальне членування, або комунікативну структуру речення, відносять до компетенції прагматики, а такі комунікативні категорії як тема, топік, фон, рема, фокус розглядають як текстові, опис яких виходить за рамки речення [пор. 1-3]. Комунікативне членування речення базується головню на інтуїції авторів і практично не пов'язується з синтаксичною, семантичною чи просодичною структурами речення.

Ми дотримуватимосся точки зору, що комунікативну (= інформаційну) структуру речення, заперечного зокрема, можна обґрунтувати граматично, тобто, описати в межах структурної ієрархії його граматичної побудови [7; 10; 13; 11; 14; 20].

Перш ніж проілюструвати особливості впливу заперечення на формування інформаційної структури речення, слід спочатку окреслити модель граматичної структури речення, яка застосовується у пропонованому дослідженні. Абстрагуючись від деталей [4], структуру німецького та українського речень на базі генеративної граматики можна зобразити наступним чином:

(4)

Ця модель формується такими компонентами:

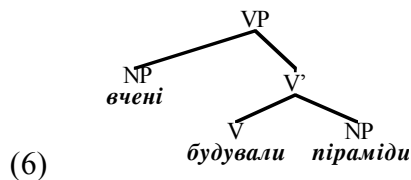
VP	предикатна фраза (= пропозиція, V – предикат, NP – іменна фраза)
NegP	заперечна фраза, вершина якої Neg містить експонент заперечення (а його відсутність засвідчує афірмативне речення)
TP	темпоральна фраза, де вершина T містить морфо-синтаксичні ознаки категорії часу
ModP	модусна фраза, вершина якої Mod містить модусні ознаки (індикатив, імператив, кон'юнктив).
CP	максимальна проекція речення, вершина якої може мати лексичне оформлення у вигляді підрядного сполучника.

Умовно цю структуру можна поділити на дві частини: під предикатною фразою VP розташовані лексичні категорії. Категорії, проекції яких займають позиції над предикатною фразою, мають статус функціональних.

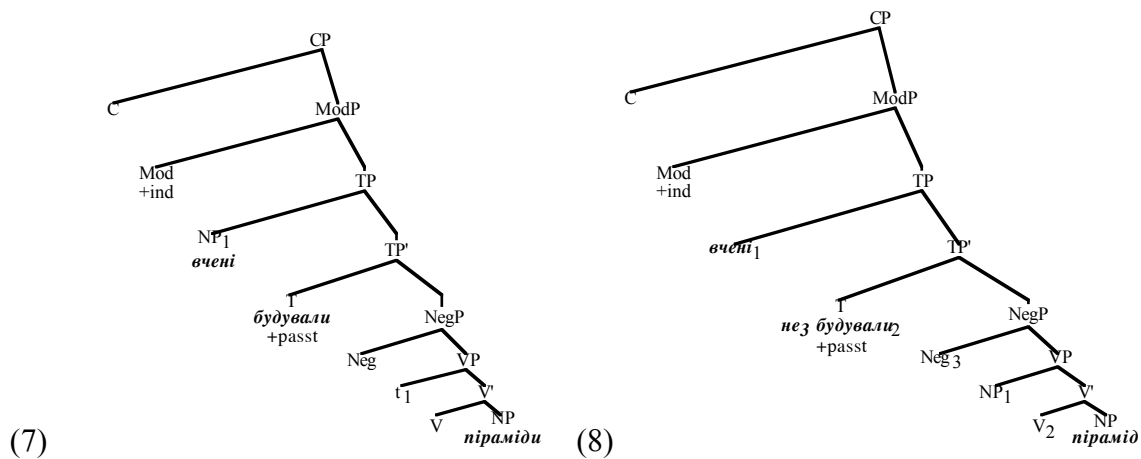
Предикат вибудовує пропозицію відповідно до своєї аргументної структури. Для українського речення

(5) *А вчені будували піраміди ... (Л. Українка).*

предикатна фраза виглядатиме так:

Після поетапної перевірки своїх морфо-синтаксичних ознак ця структура набирає, залежно від стверджувальної чи заперечної форми речення, такого вигляду:

Портівно з'ясувати питання, яким чином у цих синтаксичних структурах відбувається розподіл інформаційного навантаження (=актуальне членування речення).

Здійснити адекватний аналіз комунікативної структури заперечного речення у рамках звичної для традиційної лінгвістики схеми поділу комунікативного змісту висловлення на *тему* і *рему* (Амман), психологічного суб'єкта та предиката (Габеленц), вихідного пункту та ядра (Матезіус), топіка та фокусу (Сгал) доволі складно [дет. 16]. Як засвідчують релевантні дослідження [пор. 7], слід розрізняти, як мінімум, два актуальних членування речення: на *топик* і *коментар*, з одного боку, та *фокус* і *фон*, з іншого¹.

Важливість розмежування двох незалежних рівнів інформаційного структурування речення зумовлена насамперед такими особливостями їх провідних компонентів:

(9) Провідні компоненти інформаційної структури:

Топік: Визнання одного або декількох елементів речення предметом певного висловлення [8:7].

¹ В. Мольнар розрізняє, крім зазначених, третій рівень актуального членування – на тему і рему (Molnár 1993), який у роботі надалі не згадуватиметься, як надлишковий, принаймні для аналізу заперечних речень.

*Фокус*²: Виділення елементів речення, яке характеризує їх у зазначеному контексті як носіїв комунікативно важливішої інформації.

Очевидно, що як фокус, так і топик, передбачають можливість протиставлення. Протичленом *фокусу* є *фон*, який містить менш важливу інформацію. Слід наголосити, що мова йде саме про важливість чи неважливість інформації [17], а не нове чи старе, як це практикується при визначенні теми і реми висловлення. Членування речення на *топик* та *коментар* передбачає виокремлення предмета повідомлення (топіка) та предикації про зазначений предмет повідомлення (коментарю). Отже, результатом такої класифікації комунікативних одиниць речення є дві його інформаційні структури: членування на фокус та фон і членування на топик та коментар [7; 10].

Принципову відмінність між обома інформаційними структурами можна проілюструвати наступними прикладами:

(10) - (Чудова картина! Хто її намалював?)

- Картину намалював знайомий.

топик: картину

коментар: намалював знайомий

фон : картину намалював

фокус : знайомий

Поділ на тему та коментар не співпадає з поділом на фокус та фон:

(11) [Картину] *намалював знайомий.*

[топик]

коментар

Картину намалював

[знайомий].

фон

[фокус]

Класична модель теорії комунікації формується, як відомо, наступними елементами: мовець – канал комунікації - адресат та супроводжуючі комунікацію умови. Нас цікавитиме насамперед специфіка мовного оформлення цієї інформації, яку мовець здійснює у заперечній формі для реалізації відповідних комунікативних цілей, пов'язаних із запереченням.

Релевантним для заперечних висловлень є передусім поняття фокусу, тому що заперечення є типовим індикатором фокусу висловлення. Яким саме чином цей процес проходить, і які специфічні риси він виявляє залежно від типу заперечення (нейтрального чи контрастного), залежить від обсягу матеріалу, який зазнає

² Вітчизняна славістика замість терміну *фокус* послуговується зазвичай терміном *логічний наголос* (Укр. мова 2000: 356).

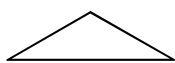
інтонаційного піднесення. У будь-якому випадку, фокус – це поняття, відмінне від традиційної реми. Фокус і рема можуть співпадати у певних контекстах, але у більшості випадків вони різняться між собою. Ця різниця чітко прослідковується, зокрема, німецькій мові, де заперечення не має визначеної синтаксичної позиції у поверхневій структурі речення:

- (12) а. *Er hat nicht den ABENDstern gesehen.*
б. *Er hat den ABENDstern nicht gesehen.*

У першому реченні (12а) наголошене *ABEND* є фокусом заперечення, але не ремою висловлення, тому що рема в класичному розумінні – це те нове, про що йдеться у реченні, а *den ABENDstern* – не є новою інформацією, а сприймається радше як реакція на попереднє афірмативне речення. У другому прикладі (12б) наголошене *ABEND* є не заперечним, а асертивним фокусом, у чому можна пересвідчитися за допомогою тесту із протиставним *sondern*. Лише у першому випадку можливий альтернативний варіант: *nicht den Abendstern sondern den Morgenstern*, але не у другому - **den Abendstern nicht sondern den Morgenstern*. З іншого боку, лише друге речення (12б) фіксує наявність асертивного фокусу, що перевіряється за допомогою відповідного тесту, а саме, можливістю інтерпретувати зазначене речення як безпосередню відповідь на запитання, в якому наголошений матеріал замінюється питальним словом: *Welchen Stern hat er nicht gesehen?*

Інформаційне структурування речення є прагматично (за допомогою контексту чи ситуативно) зумовленим принципом, завдяки якому елементи речення набувають потрібної комунікативної ваги. У більшості мов воно реалізується за допомогою порядку слів, просодики та лексичних засобів. Як в українській мові, так і в німецькій, комунікативно найважливішими ділянками розповідного речення є його права та ліва периферія. Лівопериферійний елемент речення виконує зазвичай функцію топіка, а права периферія ідентифікується як фокус висловлення. Топік характеризується побічним висхідним наголосом, для фокусу характерний головний спадний наголос [9; 19]:

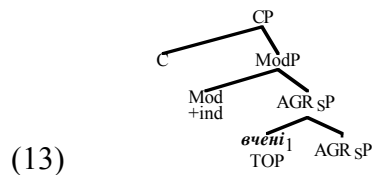
- (12) CP (речення)

ТОПІК ФОКУС

У наведеному раніше прикладі заперечного речення розподіл інформації у

синтаксичній структурі відбуватиметься за наступною схемою: елемент речення, який визначається мовцем як предмет повідомлення (*вчені*), займає позицію на лівій периферії речення. Це відбувається шляхом приєднання зазначеного компонента до найвищої структурної позиції в реченні. Зазвичай, це позиція, де перевіряються морфо-синтаксичні ознаки підмета - Agr_{SP} (= AgreementSubjectPhrase)

Найцікавішою ділянкою інформаційної структури заперечних речень є, звичайно, фокус, тому що одним із можливих його індикаторів є саме заперечення. Фокус може бути двох різновидів: 1) неконтрастний (новоінформаційний, презентаційний) та контрастний [7; 8; 11; 13; 18].

Новоінформаційний фокус маркує свою типову позицію на правій периферії речення головним синтагматичним наголосом. Наголошений склад є експонентом фокусу. За умови нейтральної інтонації може виникати (і зазвичай виникає) багатозначність фокусу, яка засвідчує його залежність від контексту. Так, німецьке речення

(14) Das Kind schläft nicht.

може мати мінімальний, медіальний та максимальний фокус:

a. Schläft das Kind?

[_{CP}Das Kind schläft [_{FOC}NICHT]] Мінімальний фокус

б. Was ist mit dem Kind?

[_{CP}Das Kind [_{FOC}SCHLÄFT nicht]] Медіальний фокус

в. Was ist los?

[_{CP/FOC}Das Kind SCHLÄFT nicht] Максимальний фокус

У першому випадку (14а) фокусується заперечення *nicht*, яке й формує мінімальний фокус. Фокусом другого речення (14б) є предикатна фраза *schläft nicht*. В останньому випадку (14в) ціле речення формує максимальний фокус.

Прикладом контрастного фокусу може бути це ж речення, але в іншому контексті:

(15) SCHLÄFT das Kind?

Das Kind schläft *NICHT*.

Doch! Das Kind *SCHLÄFT*.

[_{CP}Das Kind schläft [_{FOC} *NICHT*]] Контрастний фокус

В українському реченні також можна за допомогою відповідних контекстів діагностувати диференціацію змісту однакових не лише за формою, але й інтонаційно ідентичних речень:

(16) а. Дитина спить?

[_{CP}Дитина [_{FOC} не *СПИТЬ*]]

Фокус заперечення

б. Що з дитиною?

[_{CP}Дитина [_{FOC} не *СПИТЬ*]]

Медіальний фокус

в. Що сталося?

[_{CP/FOC}Дитина не *СПИТЬ*]

Максимальний фокус

Показово, що експонент фокусу в усіх трьох випадках – однаковий, а саме останнє слово синтагми - *СПИТЬ*.

Контрастний фокус потребує відповідних контекстуальних умов:

(17) а. Дитина спить?

Дитина не *СПИТЬ*.

Та ні. Дитина *СПИТЬ*.

[_{CP}Дитина [_{CFOC}не *СПИТЬ*]].

На противагу нейтральному фокусу, який має визначену структурну позицію – праву периферію речення, контрастний фокус реалізується в різних структурних позиціях.

Такою є взаємодія синтаксичної та комунікативної структур заперечних речень (як мінімум) в німецькій та українській мовах. Заперечення безпосередньо впливає на формування інформаційної структури висловлення, маркуючи комунікативно найважливіші ділянки. Основною операційною ділянкою заперечення є права периферія речення, яка у більшості випадків формує фокус висловлення. Залежно від контексту цей фокус може бути мінімальним, коли наголошується останнє слово фрази, медіальним – при фокусуванні предикатної фрази, та максимальним, коли фокус поширюється на ціле речення.

1. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения: Язык и стиль

// Пражский лингвистический кружок. - М., 1967.

2. СУЛІМ. Синтаксис. - К.: Наукова думка, 1972.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000.
4. Chomsky N. The Minimalist Program. - Cambridge, MA: MIT Press, 1995.
5. Greenberg G. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements // Greenberg G. (Hrsg.), Universals in Language. - Cambridge MA: MIT Press, 1963.
6. Horn L. A Natural History of Negation. - Chicago and London: University of Chicago Press, 1989.
7. Jacobs J. Einführung // Jacobs J. (Hrsg.), Informationsstruktur und Grammatik (=Linguistische Berichte, Sonderheft 4/1991-1992). - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992a. - S. 7-16.
8. Jacobs J. Informationsstruktur und Grammatik (=Linguistische Berichte, Sonderheft 4). - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992b.
9. Junghanns U. Informationsstrukturierung in slavischen Sprachen: Zur Rekonstruktion in einem syntax-zentrierten Modell der Grammatik. Habilitationsschrift: Universität Leipzig, 2002.
10. Junghanns U. & Zybatow G. Syntax and Information Structure of Russian Clauses. // Browne E. W. & al. e. (Hrsg.), Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics. The Cornell Meeting 1995. - Ann Arbor, Michigan: Michigan Slavic Publications, 1997. - S. 289-319.
11. Molnár V. Zur Pragmatik und Grammatik des TOPIK-Begriffes // Reis M. (Hrsg.), Wortstellung und Informationsstruktur (=Linguistische Arbeiten 306). - Tübingen: Niemeyer, 1993. - S. 155-202.
12. Molnár V. Topic in focus. On the syntax, phonology, semantics and pragmatics of the so-called "contrastive topic" in Hungarian and German. - Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. S. 89-166.
13. Molnár V. & Rosengren I. Zu Jacob's Explikation der I-Topikalisierung // Sprache und Pragmatik. Arbeitsberichte des Netzwerkes Sprache und Pragmatik 41. Lund. - 1996. - S. 48-88.
14. Reis M. (Hrsg.) Wortstellung und Informationsstruktur (=Linguistische Arbeiten, 306). - Tübingen: Niemeyer, 1993.
15. Rosengren I. Wahlfreiheit mit Konsequenzen - Scrambling, Topikalisierung und FHG im Dienste der Informationsstrukturierung // Reis M. (Hrsg.), Wortstellung und Informationsstruktur. - Tübingen: Niemeyer, 1993. - S. 251-312.

16. Sgall P., Hajičová E. & Buráňová. Aktuální členění věty v češtině (= Studie a práce lingvistické). - Praha: Academia, 1980.
17. Sperber D. & Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. - Oxford: 1986.
18. Steube A. Ein kognitionswissenschaftlich basiertes Modell für die Informationsstrukturierung (in Anwendung auf das Deutsche) // Bayer J. & Römer C. (Hrsg.), Von der Philologie zur Grammatiktheorie. Peter Suchsland zum 65. Geburtstag. - Tübingen: Niemeyer, 2000. - S. 213-238.
19. Zybatow G. Informationsstruktur im Russischen // Sprachspezifische Aspekte der Informationsverteilung (= studia grammatica; 47). - Berlin: Akademie-Verlag, 1999. - S. 251-279.
20. Zybatow G. & Junghanns U. Topiks im Russischen // Netzwerk. Sprache und Pragmatik. - Lund: Germanistisches Institut der Universität Lund, 1998. - S. 1-57.

NEGATION AND INFORMATION STRUCTURE

Alla Paslawska

Ivan Franko National University

1, UkraineUniversytetska St., Lviv, 79001, Ukraine

In the article an attempt to draw grounds for the information structure of negative sentences in Ukrainian and German languages grammatically, that is within structural hierarchy of their syntax. The negation directly influences the forming of information structure of utterance, marking the most important areas communicatively. The main operational domain of the negation is the right periphery of a sentence, which in most cases forms normal presentational focus of utterance. Contrastive focus fails to possess any definite position. Depending on communicative intentions of a speaker it may pertain any member of a sentence.

Key words: negation, information structure, focus.

Стаття надійшла до редколегії
Прийнята до друку